

MICHAŁ ANTONOWICZ

Raport z badań etnologicznych nad polską społecznością w regionie Średniego Przyirtysza na Syberii Zachodniej

W niniejszej pracy pragnę przybliżyć przebieg przedsięwziętych badań terenowych, których przedmiotem była polska diaspora zamieszkująca terytorium Średniego Przyirtysza¹ na Syberii Zachodniej². Zasadniczym celem mojego półrocznego pobytu na Syberii było zgromadzenie materiału umożliwiającego poznanie lokalnych i ponadlokalnych procesów kształtowania się polskiej diaspory oraz współczesnej specyfiki tożsamości kulturowej omawianej grupy.

Na podstawie literatury przedmiotu wiemy, że powstanie współczesnej społeczności polskiej na Syberii jest rezultatem migracji, procesów i przeobrażeń społeczno-kulturowych, a także politycznych, które miały miejsce na ziemiach zauralskich na przestrzeni ostatnich dwóch stuleci³.

Transformacja ustrojowa na terenach całego byłego Związku Radzieckiego przyczyniła się do zmian społeczno-kulturowych grup narodowych i etnicznych zamieszkujących te tereny. Organizacje polonijne w Federacji Rosyjskiej rozpoczęły swoją działalność w latach dziewięćdziesiątych XX w. Z kolei w 1992 r. powołano Kongres Polaków w Rosji, który w 2003 r. został przekształcony w Polską Federalną Autonomię

---

¹ Średnie Przyirtysze jest to historyczno-kulturowy region, który znajduje się na terytorium południowej części Syberii Zachodniej. Obszar ten zajmuje powierzchnię ok. 100 000 km². Współcześnie pod względem administracyjnym obejmuje w większości obwód omski. Centralnymi ośrodkami miejskimi są Omsk (centrum administracyjne) oraz Tara (Крих 2012, 6-7).

² Tematyka obecności Polaków na Syberii w literaturze naukowej była poruszana niejednokrotnie. W literaturze przedmiotu dominują studia historyczne, przy szczególnym uwzględnieniu tematyki XIX-wiecznej zsyłki. Pełen ogląd dotychczasowego stanu badań dają artykuły Wiktorii Śliwowskiej (Śliwowska 1998), Tatiany Niedzieluk (Недзелук 2013), Wiesława Cabana (Caban 2014), Wojciecha Olszewskiego (Olszewski 2014) i Bolesława Szostakiewicza (Шостакович 2015). Temat Polaków na terytorium Przyirtysza pojawił się m.in. w artykule Anny Milewskiej-Młynik (Milewska-Młynik 1998) i Ludomiła Ostrowskiego (Остотовский 2013). Z kolei w literaturze przedmiotu wciąż brakuje całościowego ujęcia etnologicznego na temat Polaków na terenie Przyirtysza. Publikacje są fragmentaryczne, a także bardzo rozproszone.

³ W kolejności chronologicznej na obecność polskiej społeczności na omawianym obszarze miały wpływ następujące fale migracyjne, procesy i wydarzenia społeczno-historyczne: zsyłki uczestników powstań narodowo-wyzwoleńczych (Djakow i Nagajew 1979, 63-217; Мулна 2012; Śliwowska 2016), migracje ekonomiczne chłopów, robotników, przedsiębiorców, żołnierzy, przedstawicieli inteligencji z przełomu XIX i XX stulecia (Остотовский 2013, 2014; Крих 2015), migracje w okresie zmian polityczno-ideologicznych z początku dwudziestego wieku (Łukawski 1970), przesiedlenia i represje z lat 30. XX wieku (Озерова 2014), polityka narodowościowa Związku Radzieckiego (Wierzbicki 2013), migracje w ramach państwa radzieckiego i współczesne przemieszczenia wewnątrz państwa rosyjskiego, a także z Kazachstanu do Rosji. Ponadto podkreślić należy czasowe przemieszczenia ludności z okresu 1914-1921 (Korzeniowski 1998; Mądzik 1998; Носкова 2012) i deportacje w latach 1940-1956 (Zapalec 2013).

Narodowo-Kulturalną „Kongres Polaków w Rosji”. W strukturę tej instytucji wchodzi lokalne stowarzyszenia polonijne, które funkcjonują w państwie rosyjskim (Romanow 2000; Hut 2004).

Aktualnie, zgodnie ze spisem powszechnym z 2010 r., w regionie Średniego Przyirtysza żyje 2 231 osób utożsamiających się z narodem polskim (w samym Omsku 1 185) (GKS 2010). Część przedstawicieli omawianej grupy organizuje się przy kościele katolickim w Omsku, Azowie i trzech stowarzyszeniach polonijnych: 1) Omska Obwodowa Organizacja Polska Centrum Kulturalno-Oświatowe „Polonez”, 2) Omskie Obwodowe Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Rodzina-Семья”, 3) Klub Polonii Przyirtysza.

Omskie organizacje polonijne zrzeszają osoby identyfikujące się jako Polacy, Rosjanie lub Sybiracy polskiego pochodzenia, a także osoby będącymi miłośnikami kultury polskiej. Stowarzyszenia skupiają się na szeroko rozumianej działalności edukacyjnej, popularyzacji dziedzictwa kulturowego Polaków na Syberii i integracji polskiej diaspory. Członkowie stowarzyszeń aktywnie uczestniczą w lokalnych i ogólnokrajowych wydarzeniach kulturalnych, podczas których przybliżają syberyjskiej społeczności kulturę polską. W tym celu wraz z instytucjami lokalnymi i państwowymi organizują spotkania edukacyjne (wykłady, zajęcia otwarte w szkołach), koncerty, wystawy, festiwale i seminaria (Антонович 2017).

Zdaniem Wojciecha Olszewskiego współczesne badania antropologiczne nad syberyjskimi Polakami powinny rozwijać się w dwóch kierunkach. Po pierwsze to studia nad zagadnieniem związanym z tożsamością kulturową i poszukiwaniem aktualnych interpretacji zjawisk społeczno-kulturowych ukazujących różnorodne, często złożone wymiary identyfikacji omawianej grupy. Po drugie powinny to być badania relacji międzykulturowych, roli społeczności polskiej i instytucji polonijnych w budowaniu pomostu między grupami etnicznymi w wielokulturowej społeczności Syberii (Ольшевский 2014, 34-38).

W trakcie prowadzonych badań interesowało mnie uchwycenie punktu widzenia badanej społeczności na historię i wartości wspólnotowe, a także kwestie pamięci kulturowej, zmian społeczno-kulturowych i znaczenia, jakie pełnią dla tych zjawisk instytucje społeczno-kulturowe rozumiane jako „ośrodki centralizujące grupę”⁴.

W sposób szczególnie interesowało mnie życie religijne i instytucjonalne katolików w regionie. Współczesna wspólnota katolicka na Syberii stanowi zróżnicowaną pod względem

---

⁴ S. Orsini-Rosenberg podkreśla, że „ośrodki centralizacji grupy to to dookoła czego grupują się członkowie, co uważają za wspólne dobro (siedziba główna grupy, majątek grupy, przedstawiciele oficjalni grupy, symbole, sztandar, pieczęć, nazwa grupy itd.), wartości zbiorowe grupy, wytwory kulturalne, uznane za wartości wspólne i specyficzne danego zrzeszenia” (Orsini-Rosenberg 1929, 29).

narodowości grupę, w skład której wchodzi między innymi miejscowi Niemcy, Rosjanie, Ukraińcy i Polacy (Мацыра 1999: 95-97). W przypadku Polaków są to przede wszystkim potomkowie osób deportowanych w 1936 r. do Kazachstanu (Kudela-Świątek 2013), którzy od lat 60. XX wieku migrowali do Omska lub innych miast syberyjskich.

Jako zasadniczą metodę badawczą zastosowałem tzw. metodę etnograficzną opartą na badaniach jakościowych, których podstawowymi narzędziami są wywiady – w tym przypadku wywiady pogłębione oraz biograficzne – a także obserwacja uczestnicząca (por. Angrosino 2010, 51-63).

Systematyczne badania terenowe prowadziłem od marca do września 2015 r., głównie w miastach i miejscowościach z regionu Średniego Przyirtysza. Większość materiału zgromadzono w Omsku i Tarze, dwóch największych skupiskach polskiej społeczności na omawianym terytorium. W miastach tych działają organizacje polonijne (w Tarze działała filia stowarzyszenia „Семья-Родина”), tam też znajdują się kluczowe dla podjętej przeze mnie problematyki archiwa i biblioteki. Ponadto, we współpracy z syberyjskimi badaczkami zajmującymi się polsko-syberyjską tematyką, m.in. historyk Swietłaną Muliną i etnolog Anną Krich, uczestniczyłem w objazdach terenowych w miejscowościach, które zamieszkują lub zamieszkiwali Polacy. Kolejno były to Despotzenowka, Nagrodne, Botwino, Nikolsk, Ust-Tara, Jewgaszno i Jekaterińskoje.

Obserwacja uczestnicząca

Przez pierwszy miesiąc mojego pobytu na Syberii Zachodniej nie prowadziłem wywiadów, a swoje badania ograniczałem do obserwacji uczestniczącej, kwerend archiwalnych i analizy literatury przedmiotu. W życiu polonijnym zacząłem uczestniczyć tydzień po przybyciu do Omska. Początkowo polegało to na obecności na zajęciach języka polskiego, kultury i historii organizowanych przez lokalne stowarzyszenia. Na pierwszym spotkaniu wszyscy uczestnicy zostali poinformowani o celach mojej obecności na Syberii. Z czasem zapraszano mnie na spotkania organizacyjne, próby teatralno-wokalne i spotkania towarzysko-integracyjne. Ponadto w ramach badań terenowych współuczestniczyłem w wydarzeniach kulturalnych i społecznych, w których brali udział przedstawiciele organizacji polonijnych w Omsku. Były to między innymi: „Święto Miasta”, „Święto Biblioteki im. A. Puszkina”, „Dzień Zwycięstwa”, „Dni Kultury Polskiej”, wyjazd do Despotzenowki oraz inne wydarzenia takie jak spotkanie z Krzysztofem Zanussim.

Obserwacja uczestnicząca umożliwiła mi zgromadzenie materiału dotyczącego instytucjonalnych działań organizacji polonijnych i treści transmitowanych przez te instytucje. Na podstawie wyników badań można wywnioskować, że współczesne organizacje polonijne w Omsku pełnią dwie zasadnicze funkcje.

Po pierwsze, instytucje te przyczyniają się do wewnętrznej integracji lokalnej społeczności polskiej, podtrzymywania i kształtowania polskiej tożsamości kulturowej. Wiele osób możliwość uczęszczania na spotkania w organizacjach polonijnych oraz nauki języka traktuje jako przywilej, którego nie mieli ich rodzice lub dziadkowie. Język polski postrzegają one jako język obcy, nie jest on bowiem używany w życiu codziennym, czym tłumaczy się jednocześnie słaby poziom jego znajomości. Motywacją do udziału w spotkaniach polonijnych jest dla tych osób możliwość utrzymywania kontaktów ze znajomymi ze stowarzyszenia, omawianie bieżących spraw organizacyjnych i słuchanie „prawdziwego języka polskiego” którym posługują się nauczyciele i goście polonijni.

Po drugie, otwarty charakter stowarzyszeń sprzyja powstawaniu przestrzeni dialogu i promocji dziedzictwa kulturowego Polaków w regionie. Aktualnie organizacje polonijne skupiają się na upowszechnianiu szeroko rozumianej kultury polskiej w lokalnym środowisku. Jak już wspomniałem, członkami organizacji nie są wyłącznie miejscowi Polacy lub Sybiracy polskiego pochodzenia, lecz także osoby zainteresowane kulturą polską. Zwiększa to zasięg społeczny propagowanych w organizacjach treści, przyczyniając się do podtrzymania pamięci o Polakach na Syberii wśród zamieszkującej to terytorium ludności.

Uczestnictwo w życiu organizacji polonijnych znacznie ułatwiło mi zebranie materiału w postaci wywiadów z poszczególnymi osobami. Udział w inicjatywach stowarzyszeń polonijnych pozwolił mi wypracować autentyczne (wedle mej opinii) relacje z tamtejszymi Polakami i wzbudzić zaufanie wobec mojej osoby.

Wywiady jakościowe

Kolejnym krokiem procesu badawczego było gromadzenie materiału w postaci wywiadów. W trakcie prac terenowych przeprowadziłem pięćdziesiąt cztery wywiady częściowo ustrukturyzowane, pogłębione lub biograficzne⁵.

---

⁵ W ramach prac badawczych dążyłem do przeprowadzenia wywiadów biograficznych. Starłem się stosować do wytycznych terenowych opisanych przez Iwonę Kabzińską, która podkreśla, że wywiady biograficzne polegają na poszukiwaniu tego co „zapamiętane, doświadczone i opowiedziane” (Kabzińska 2003, 41-47).

Wszystkie osoby, z którymi rozmawiałem zostały wcześniej poinformowane o celach przeprowadzanych wywiadów. Każdy otrzymał informację, że gromadzony materiał ma stanowić podstawę do dysertacji na temat historii polskiej społeczności, a także działalności instytucji polonijnych na Syberii Zachodniej.

Spśród tematów poruszanych w wywiadach przede wszystkim interesowały mnie losy własne i dzieje rodzin moich rozmówców, historia i wydarzenia najnowsze widziane ich oczami, a także kwestie takie jak stosunki społeczne, sposób funkcjonowania diaspory polskiej w mieście lub społeczności lokalnej, sposób transmisji pamięci kulturowej.

Moimi rozmówcami były osoby identyfikujące się jako Polacy, Rosjanie, Sybiryjcy z polskim pochodzeniem, a także osoby zrzeszające się w organizacjach polonijnych i kościele katolickim. Wywiady odbywały się przede wszystkim w domach rozmówców, ale zdarzały się także spotkania w parku, organizacjach polonijnych, na ulicy lub plebanii kościoła katolickiego w Omsku. Moimi informatorami były osoby w przedziale wiekowym od 12 do 80 lat, natomiast najliczniejszą grupę respondentów stanowiły osoby w wieku od trzydziestego do siedemdziesiątego roku życia.

W wywiadach biograficznych starsi rozmówcy cofali się pamięcią do początków XX w., przybliżając rodzinne historie i przyczyny obecności Polaków na Syberii. Powtarzającym się wątkiem narracji respondentów były represje i przesiedlenia z lat 30. XX w. Informatorzy zwracali uwagę, że to w wyniku strachu przed prześladowaniami, w rodzinnych domach zanikała znajomość języka polskiego, dochodziło do zmian nazwiska lub sekularyzacji. Mimo często traumatycznych doświadczeń (analizować je można jako postpamięć grupy⁶), okres radziecki był wspominany nostalgicznie jako czas bezpieczeństwa i sprawiedliwości społecznej. Często w rozmowach podkreślano poczucie dumy z przynależności do państwa rosyjskiego, wcześniej radzieckiego.

Rozmówcy nawiązywali do warunków życia codziennego w państwie radzieckim, a także odnosili się do sytuacji we współczesnej Rosji, aktualnych stosunków społecznych, sytuacji młodego pokolenia, związków z Polską, poruszali także temat współczesnej sytuacji politycznej⁷. Przedstawiciele młodszego pokolenia, to znaczy osoby do trzydziestego roku

---

⁶ Katarzyna Kaniowska rozumie postpamięć jako „pamięć drugiego pokolenia, które nie przeżywszy rzeczywistości ujętej pamięcią, skazane jest na określenie własnej tożsamości na podstawie nie własnego doświadczenia przeszłości. Postpamięć to także wiedza o przeszłości, ale budowana na empatycznym odtwarzaniu czyjegoś doświadczenia (...) Postpamięć jest więc w jakimś sensie «przedłużeniem» pamięci świadków i uczestników minionej rzeczywistości, ale kształtującym tegoczesne czyjeś myślenie i wiedzę o sobie i o świecie” (Kaniowska 2004, 20).

⁷ Część z osób oczekiwała również z mojej strony pewnej opowieści o Polsce, m. in. określenia mojej postawy wobec aktualnych stosunków między Polską a Federacją Rosyjską.

życia, skupiały się na opisie działalności w stowarzyszeniach, udziału w kursach i wyjazdów do Polski (np. Wakacyjna Szkoła Liderów Polonijnych) lub przytaczały historie rodzinne.

Odrębną specyfikę miały wywiady z grupą osób, które pełniły funkcję przewodników lub rzeczników kulturowych omawianej grupy. Większość z nich posiadała przygotowane narracje na temat swojej biografii (często już publikowane, np. w prasie polonijnej, autorskich blogach, publikacjach naukowych), działalności organizacji, z którymi była związana i planów na przyszłość.

Na większość spotkań rozmówcy przynosili liczne dokumenty, wydruki archiwalne czy fotografie potwierdzające ich polskie korzenie. Szczególną rolę pełniła Karta Polaka, będąca dla tych osób ważnym dokumentem potwierdzającym ich polskie pochodzenie.

Kwerenda biblioteczna i archiwalna

W trakcie badań przeprowadziłem kwerendy archiwalne i biblioteczne w Omsku, Tarze i Tobolsku. Kwerenda archiwalna została przeprowadzona w Państwowym Historycznym Archiwum w obwodzie omskim, Centrum Dokumentów Historii Nowej w obwodzie omskim, Archiwum Badań Etnograficznych w Omsku, Państwowym Historycznym Archiwum w obwodzie omskim – filia w Tarze, Państwowym Archiwum w Tobolsku, Państwowym Archiwum w obwodzie irkuckim oraz Państwowym Północno-Kazachskim Archiwum w Pietropawłowsku.

Bardzo cenne dla moich badań były prace przeprowadzone w bibliotekach i archiwach polonijnych w Omsku i Tarze. W zbiorach wspomnianych instytucji odnalazłem raporty z działalności organizacji polonijnych, sprawozdania roczne, opisy poszczególnych wydarzeń, spis członków oraz liczne fotografie. W archiwum Biblioteki Miejskiej w Tarze dotarłem z kolei do biografii Polaków mieszkających w Tarze na przełomie XX i XXI wieku.

Mój wyjazd stypendialny połączony był z uczestnictwem w konferencjach, seminariach i wykładach gościnnych.

Bibliografia

- Angrosino Michael. 2010. *Badania etnograficzne i obserwacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Антонович Михал. 2017. *Современная деятельность полонийных организаций в Прииртышье в Западной Сибири*. W: *Культура русских в археологических исследованиях*, ред. Л.В. Татаурова, 542-546. Омск: Издательский дом «Наука».
- Caban Wiesław. 2014. *Zsyłka Polaków na Syberię w XIX wieku. Przegląd publikacji polskich i rosyjskich/radzieckich*. „Przegląd Historyczny” t. 105, z. 4, 99-123.
- Clifford James. 2000. *Kłopoty z kulturą: dwudziestowieczna etnografia, literatura i sztuka*, Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Derlecki Jarosław. 2013. *Między diasporą a mniejszością etniczną i narodową. Kilka uwag na marginesie badań nie tylko polonijnych*. „Etnografia Polska” t. LVII, z. 1-2, 63-85.
- Djakow Władimir, Nagajew Aleksiej. 1979. *Partyzantka Zaliwskiego i jej pogłosy (1832-18835)*. Warszawa: PWN.
- Kabzińska Iwona. 2003. *Metoda biograficzna i jej zastosowania w badaniach etnologicznych*. W: *Czas zmiany, czas trwania. Studia etnologiczne*, (red.) Jolanta Kowalska, Sławoj Szynkiewicz i Ryszard Tomicki. 39–61. Warszawa: IAiE PAN.
- Kaniowska Katarzyna. 2004. „*Memoria*” i „*postpamięć*” a antropologiczne badania wspólnoty. W: *Codzienne i niecodzienne. O wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 43, s. 9–28.
- Korzeniowski Mariusz. 1998. *Centralny Komitet Obywatelski na Syberii w latach 1915-1918*, W: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. Antoni Kuczyński, 285–300. Wrocław: Wydawnictwo Silesia Dolnośląskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.
- Крих А. Анна. 2012. *Этническая история русского населения Среднего Прииртышья (XVII–XX века)*. Омск: Издат. дом Наука.
- Крих А. Анна. 2015. *Добровольная аграрная миграция польского населения в Западную Сибирь в контексте этнической идентичности и идентификации поляков (конец XIX–XX веков)*. „Almanach Historyczny” t. 17, z. 1, 173-190.
- Mądzik Dariusz. 1998. *Działalność polskiego Towarzystwa pomocy Ofiarom Wojny na Syberii w latach I wojny światowej*. W: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. Antoni Kuczyński, 301-310. Wrocław: Wydawnictwo Silesia Dolnośląskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.

- Kudela-Świątek Wiktoria. 2013. *Odpamiętane... O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*. Kraków: Universitas.
- Мачуга М. 1999. *Католическая церковь в Сибири и мировоззрение поляков*. W: *Сибирская полония: прошлое, настоящее, будущее*, ред. В. А. Ханевич, 95-97. Томск.
- Milewska-Młynik Anna. 1998. *Polacy w Omsku*, „Niepodległość i Pamięć” nr 11, 97-117.
- Мулнна А. Светлана. 2012. *Мигранты поневоле. Адаптация ссыльных участников Польского восстания 1863 года в Западной Сибири*. Петербург: Алетейя.
- Недзелчк Г. Татяна. 2013. *История ментальностей в современной сибирско-польской истрографии*. „Гуманитарные Науки Сибири” nr 3, 22-25.
- Носкова В. Н. 2012. *Польские беженцы в Тарском уезде в период первой мировой войны*. W: *Поляки в социокультурном сибирской деревине*, ред. Мулнна А. Светлана, 107-112. Омск: Издат. дом Наука.
- Olszewski Wojciech. 2014. *Исследование польской диаспоры в Сибири. Дилеммы антропологии*. W: *Культура русских в археологических исследованиях. Сборник научных статей*, ред. Лариса В. Татаурова, 34-38. Омск-Тюмень-Екатеринбург: Изд-во Магеллан.
- Olszewski Wojciech. 2016. *Polska obecność na Syberii Zachodniej w pracach współczesnych badaczy rosyjskich*. W: *Polacy na obczyźnie*, ред. Samanta Kowalska, Alicja Kędziór, Mirosław J. Śmiałek, 11-22. Kalisz: UAM.
- Остотовский К. Леонид. 2013. *Польское население города Омска в конце XIX - начале XX века*. „Грамота”, nr 12 (38), 52-157.
- Остотовский К. Леонид. 2014. *Wkład Polaków w rozwój i przemysłowe zagospodarowanie Syberii*. „Zesłaniec” nr 61, 93-126.
- Orsini-Rosenberg Stanisław. 1929. *Program badań socjologicznych w zakresie społecznego podłoża gospodarczego w województwach wschodnich Rzeczpospolitej Polskiej*. Poznań: Rolnicza Drukarnia i Księgarnia Nakładowa.
- Озерова Ольга. 2014. *Поляки Западной Сибири в условиях проведения чрезвычайной политики в 1920-е-1930-е годы*. Омск: КнигоГрад.
- Romanow Piotr. 2000. *Dziesięciolecie ruchu polonijnego w Rosji*. W: *Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie. Poszukiwanie modelu polityki*, ред. Tomasz Gąsowski, 296-310. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej.

- Шостаковича Болеслава. 2015. *Феномен польско-сибирской истории (XVII в. – 1917 г.)*. Основные аспекты современных научных трактовок, результатов и задач дальнейшей разработки темы. Москва: МИК.
- Śliwowska Wiktoria. 1998. *Dawne i nowe badania nad polskimi zesłańcami na Syberii – ich miejsce w historii i kulturze*. W: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. Antoni Kuczyński, 265-276. Wrocław: Wydawnictwo Silesia Dolnośląskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.
- Śliwowska Wiktoria. 2015. *Sztambuch Cypriana Dunin-Wąsowicza*. Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton.
- Wierzbicki Andrzej. 2013. *Etniczność w radzieckim procesie państwo- i narodotwórczym*. W: *Ethnos et Potentia. Interdyscyplinarność w polskiej etnologii*, red. Ryszard Vorbirch, Anna Szymoszyn, 147-168. Poznań: IEiAK UAM.
- Zapalec Anna. 2013. *Obywatele polscy deportowani na teren Syberii Zachodniej i Wschodniej w latach 1940-1941: główne skupiska i charakterystyczne problemy życia codziennego*. „Dzieje Najnowsze” nr 2, 67-80.

Strony internetowe:

GKS. 2010. Dostęp: 30.05.2016.

www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html.